

С. А. Горбаненко

ВИКОРИСТАННЯ КОНОПЕЛЬ У РАНЬОМУ ЗАЛІЗНОМУ ВІСІ

У статті зібрано й упорядковано дані про знахідки конопель на пам'ятках раннього залізного віку. Висловлено припущення про використання конопель для виготовлення тканин, а також — у медичних цілях.

Ключові слова: скіфи, коноплі, тканини, медицина.

Археологія базується на різномірних, часто фрагментованих джерелах. Не є винятком і вказана тема. Нині для дослідження про використання скіфами конопель маємо декілька видів джерел, що взаємно доповнюють одне одного, допомагають створити загальну імовірну картину. Це писемні джерела (Геродот), а також знахідки артефактів (курильниці), палеоботанічні матеріали (знахідки насіння конопель (*Cannabis sativa* L)); також в останні роки у археологів з'явилися нові данні, отримані за результатами хімічних аналізів. Якщо писемні джерела для раннього залізного віку дуже обмежені, то археологічні джерела постійно поповнюються, надаючи дослідникам нову інформацію; важливим також є втілення нових методів вивчення археологічних артефактів.

Прямим підтвердженням існування й використання конопель є безпосередньо насіння або відбитки цієї культури на виробках з глини. Такі знахідки нечисленні. Нижче наводимо перелік пам'яток ранньозалізного віку (рис. 1) у хронологічній послідовності та палеоботанічні матеріали за темою, що з них походять¹.

1. *Уч-Баш*, поселення, кизил-робинська культура, ранній залізний вік, горизонт V — VIII — початок VII ст. до н. е. (Інкерман,

Севастополь, АР Крим, Україна). Досліджували археологічні експедиції під керівництвом С. Ф. Стржелецького (1950-і рр.) та Інкерманська археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Е. А. Кравченко (2006—2013 рр.) (Кравченко 2011). Переглянуто усі вироби з глини. На одному з горщиків виявлено відбиток насіння конопель; визначення С. А. Горбаненка (Горбаненко 2016).

2. *Ростиславль*, городище, дьяківська культура, **ранній залізний вік** (Озерський р-н, Московська обл., РФ). Дослідженнями встановлено двошаровість городища, нижній з яких датовано раннім залізним віком (Коваль 2001). У 2001—2003 рр. методом флотації проведено забір ботанічних зразків, з культурного шару дьяківської культури городища відібрано 22 проби. Виявлено обгорілі рештки насіння конопель у кількості 0,5 % від матеріалу; визначення О. Ю. Лебедевої (Лебедева 2005, с. 159—169; 2009).

3. *Більське*, «*Поле другої бригади*», городище², ранній залізний вік, **кінець V — IV ст. до н. е.** (Котелевський р-н, Полтавська обл., Україна). У листопаді—грудні 2008 р. проведено археологічні дослідження під керівництвом О. Б. Супруненка (Супруненко 2014, с. 70—73). Досліджено яму 19, де виявлено глиняні «хлібці» з великою кількістю відбитків проса; також переглянуто кераміку з інших об'єктів; на кераміці з ями 13 й об'єкта 9 виявлено по одному відбиток насіння конопель; збір матеріалів про-

1. Нумерація відповідає номерам на карті (рис. 1).

2. Більшість дослідників пов'язує цю пам'ятку з геродотівським містом Гелон у землі будинів, в межах Великої Скіфії (напр., Шрамко 1987).

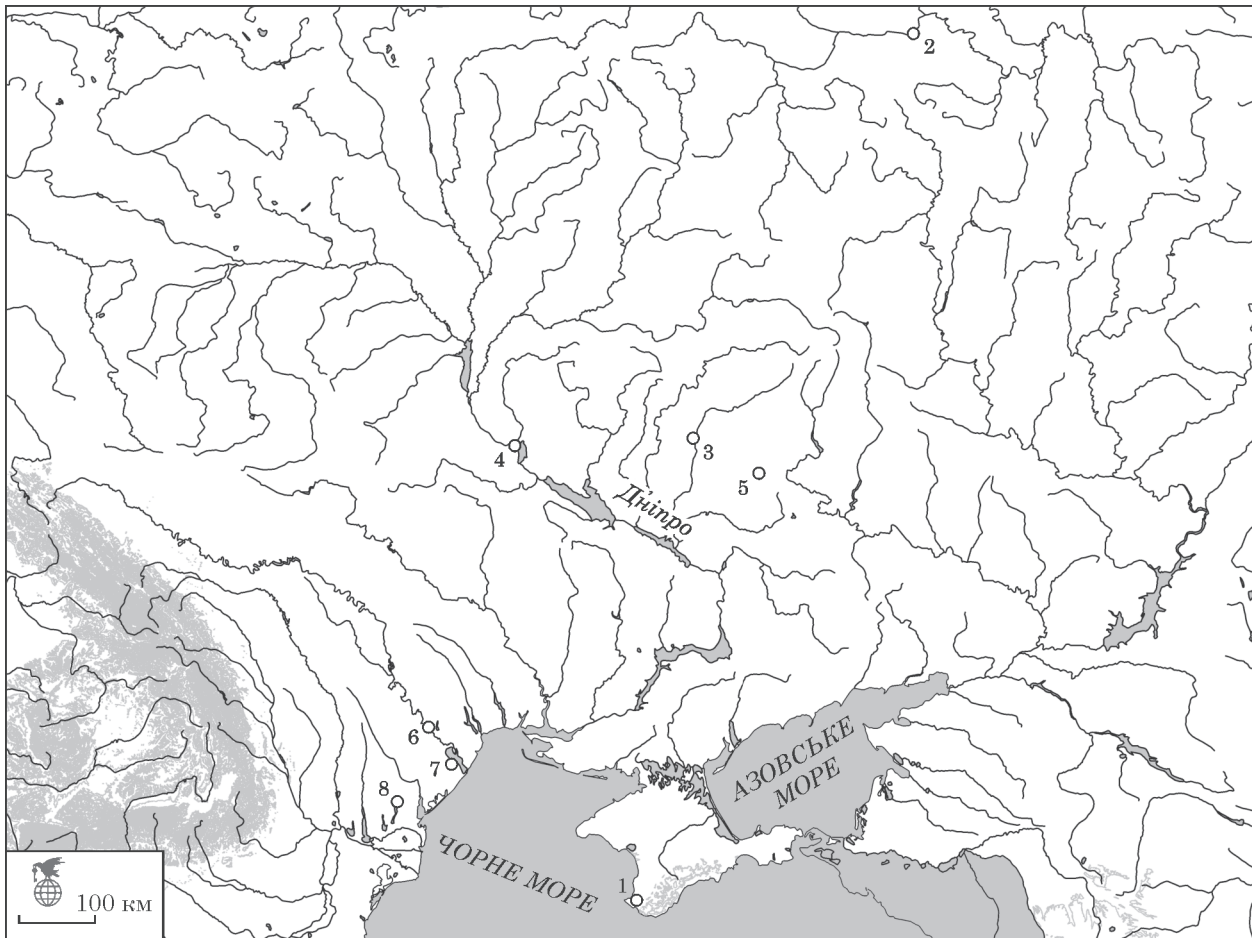

Рис. 1. Карта пам'яток раннього залізного віку зі знахідками решток конопель: 1 — Уч-Баш; 2 — Ростиславль; 3 — Більське, «Поле другої бригади»; 4 — Трахтемирів; 5 — Новоселівка; 6 — Глине; 7 — Молога II; 8 — Холмське II

вів С. А. Горбаненко, визначення — Г. О. Пашкевич (матеріал опублікований не повністю).

4. *Трахтемирів*, городище, **ранній залізний вік** (Канівський р-н, Черкаська обл., Україна). Досліджувала археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Г. Т. Ковпаненко у 1965—1968 рр. (Ковпаненко 1967; 1968; 1971). Переглянуто 33 фрагменти кераміки з відбитками. З-поміж інших виявлено один відбиток насіння конопель на кераміці; визначення З. В. Янушевич (Ковпаненко, Янушевич 1975).

5. *Новоселівка*, поселення, **ранній залізний вік** (Нововодолазький р-н, Харківська обл., Україна). Досліджувала охоронна археологічна експедиція під керівництвом І. Б. Шрамко у 2010—2011 рр. (Шрамко 2011; Шрамко, Пеляшенко, Задников 2012). Переглянуто увесь керамічний комплекс. З-поміж інших виявлено кілька відбитків насіння конопель на кераміці; визначення С. А. Горбаненка (матеріал не опубліковано). Також цікаво зауважити, що частина денців була покрита відбитками ниток або тканин грубого плетіння.

6. *Глине*, курганний могильник, ранній залізний вік, **III—II ст. до н. е.** (Слободзейський р-н, Придністров'я, Молдова). Досліджувала

археологічна експедиція Придністровського державного університету ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом С. В. Яровой та І. А. Четверикова у 1990-х рр. (Яровой, Четвериков, Суботин 1977а; 1997b; Яровой, Четвериков 2000). При дослідженні заповнень куркульниць у переважній більшості в них виявлено насіння конопель (спечене у грудки) у великій кількості (а також пшеницю двозернянку) і 17 видів бур'янів; визначення Н. Н. Кузьмина (Кишлярук 2010, с. 279, 281, и др.). Визначено, що циновки, підстелені під покійника, також виготовляли зі стебел конопель; визначення А. Г. Негру (Кишлярук 2010, с. 281). Ці визначення дали підставу В. М. Кишляруку стверджувати, що коноплі відігравали важливу роль у поховальному обряді скіфського населення Нижнього Придністров'я. Однак, автор все ж робить висновок, що, імовірно за все, коноплі не вирощували, а використовували дикорослі рослини (Кишлярук 2010, с. 281).

7. *Молога II*, поселення і могильник, пізньоскіфський час, **II ст. до н. е. — II ст. н. е.** (Білгород-Дністровський р-н, Одеська обл., Україна). Досліджувала археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівниц-

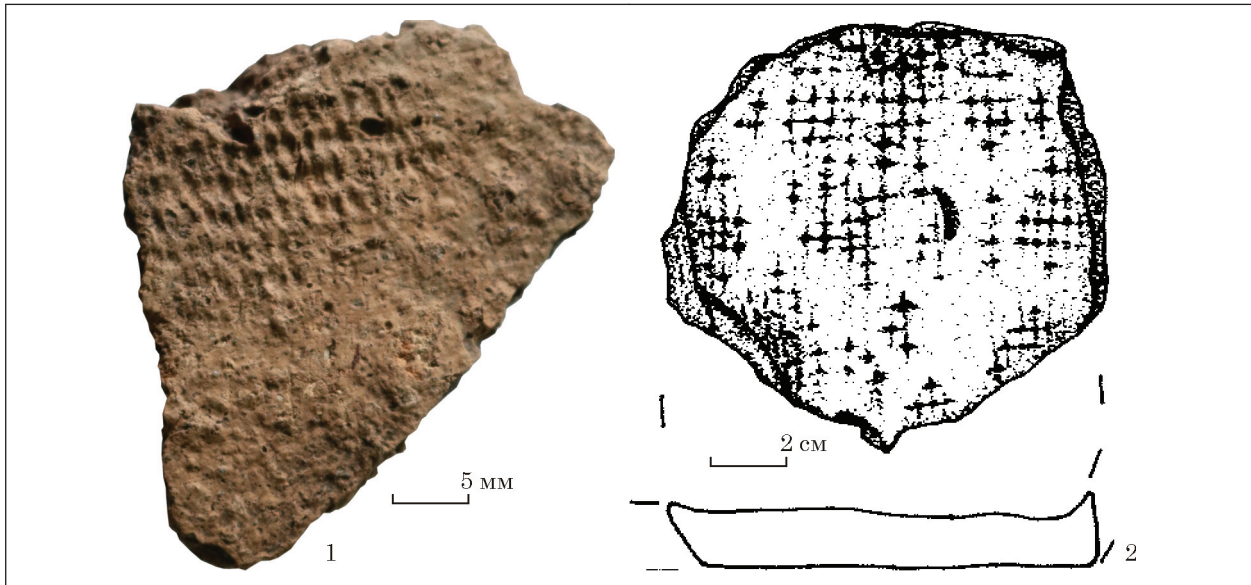

Рис. 2. Денця з відбитками тканини: 1 — Гончарівка IV; 2 — Гостинне I

твом А. В. Гудкової у 1975—1978 рр. (Гудкова, Фокеєв 1982). Переглянуто 3549 фрагментів кераміки і 29 шматків обмазки, де виявлено 1 відбиток насіння конопель із 29 відбитків; визначення Г. О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 10).

8. *Холмське II*, поселення і могильник, пізньоскіфський час, II ст. до н. е. — II ст. н. е. (Арцизький р-н, Одеська обл., Україна). Досліджувала археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом А. В. Гудкової (Гудкова, Фокеєв 1984). Переглянуто 287 фрагментів кераміки, де виявлено 1 відбиток насіння конопель із 46 відбитків; визначення Г. О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 11).

Значний масив палеоетноботанічних матеріалів з території сучасних України і Молдови свого часу опрацювала відомий молдовський ботанік З. В. Янушевич. На підставі палеоетноботанічних досліджень матеріалів зі скіфських пам'яток З. В. Янушевич дійшла висновку, що головними рослинами, що їх вирощували скіфи, були пшениця двозернянка, просо та ячмінь півчастий. До цього списку вона також включила пшениці м'які голозерні, жито, горох і **коноплі** (Ковпаненко, Янушевич 1975).

Тут варто також додати, що палеоетноботанічні матеріали взагалі рідко трапляються. А деякі рослини практично неможливо знайти, оскільки їх не використовували в їжу і не зберігали у великих обсягах. Саме до таких належать технічні культури (льон і коноплі), які могли вирощувати для виготовлення тканини тощо. Саме це і слугує поясненням такої обмеженої кількості знахідок.

Щодо використання конопель, маємо дві згадки у Геродота. «В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті й високі. Порівняно до льону ці коноплі кращі. Їх сіють, але вони і самі виростають.

Із них фракійці шийють собі одяги, зовсім схожі на льняні. І той, хто не має досвіду, не зможе розрізнити, чи ці одяги з льону, чи з конопель. А той, хто ніколи в своєму житті не бачив конопляну тканину, повірить, що одяг зроблено з льону» (Herod. IV, 74). Перший наведений фрагмент вказує на технічне використання стебел конопель — для виготовлення тканини. Археологічним доказом цього твердження є часті знахідки пряслиць, а також відбитки різноманітних тканин, що час від часу трапляються на денцях горщиків ранньозалізного часу. Тканини на наших теренах майже не зберігаються, але досі на єдиній відомій пам'ятці, де виявлено й визначено циновки (Глине, див. вище), сировиною для їхнього виготовлення були коноплі. Нині відомо й декілька прикладів відбитків тканини на денцях горщиків раннього залізного віку. Вище ми вже згадували про знахідки з Новоселівки; із нещодавно виявлених можна також назвати денце з поселення Гончарівка IV висоцької культури (XII—VIII ст. до н. е.) (Золочівський р-н, Тернопільська обл., Україна; дослідження ДП «ОАСУ Подільська археологія» ІА НАНУ під керівництвом В. В. Ільчишина у 2014 р.; Ільчишин 2015)¹. На поселенні Гостинне I (кінець VI — перша половина V ст. до н. е.; Знам'янський р-н, Кіровоградська обл., Україна; експедиція робочої групи з підготовки тому «Звід пам'яток історії та культури України» під керівництвом О. Орлика, М. Тупчієнка у 2017 р.; Орлик, Тупчієнко 2019) таких денців з відбитками тканини виявлено два (рис. 2). Утім, наведені дані беззаперечно підтверджу-

1. За консультацією реконструкторки О. Ткачук, плетіння схоже на полотняне переплетення, виконане на вертикальному ткацькому стані з сильним натягом нитки підтанання. Принагідно автор дякує за консультацію.

ють лише існування ткацтва і місцевих тканин, і лише гіпотетично можуть вказувати на використання конопель, а не іншої сировини.

«Отже, насіння цих конопель беруть скіфи, потім залізають під вовняні тканини і сиплять насіння на розпечене каміння і насіння, падаючи на каміння, горить, димить і дає пару таку густу, що подібної до неї не буває в жодній еллінській паровій лазні. І скіфи, задоволені паровою лазнею, кричать радіючи. Отака в них лазня...» (Herod. IV, 75). Другий фрагмент описує використання насіння конопель з метою особистої гігієни. Однак, у цьому випадку важливіше те, що зі свідчення Геродота чітко зрозуміло, що скіфи також знали й про інші дії конопель на організм і свідомість. Нажаль, отримати археологічних підтверджень для цього фрагменту неможливо, оскільки, вочевидь, йдеться про легкі тимчасові конструкції, які не залишають по собі слідів, доступних для вивчення археологічними методами. Однак, археологи все ж знайшли деякі докази тексту Геродота, зокрема — поза межами Скіфії, яку описував «батько історії», — у Гірському Алтаї. Під час розкопок Другого Пазирикського кургану серед іншого поховального інвентарю було знайдено моделі остовів наметів зі шкіряним покривалом та дві бронзові посудини, що були наповнені камінням і обвугленими зернівками конопель. До однієї з дерев'яних жердин була прив'язана шкіряна фляга також із зернами конопель (Руденко 1953, с. 98—99, 332—334). Жердини від наметів були знайдені й у деяких інших пазирикських курганах, і в Першому Туектинському кургані (Руденко 1960, с. 109). У похованні скіфського вождя кургану Аржан 2, що в Центральній Азії, зерна конопель були знайдені разом із кам'яною курильницею (Парцидгер 2002, с. 73). Усі зазначені поховання датовані скіфським часом (VII—IV ст. до н. е.), тобто історичною добою, яку описував Геродот.

Нещодавно були отримані дуже цікаві дані за результатами хімічного аналізу. Улітку 2013 р. під час розкопок кургану Сентілеєвське 2 біля Ставрополя, експедиція на чолі з А. Белінським знайшла набір золотих предметів. Серед інших тут було дві золоті конічні чаші, вкладені одна в одну, що мали отвір у донній частині. Внутрішня сторона чаш мала темний наліт, що і дало привід звернутися до криміналістичної лабораторії. Аналіз дав позитивний результат на вміст опіуму, а вивчення під мікроскопом виявило частки канабісу (Curry 2016, р. 29—30). Цей поховальний комплекс може бути інтерпретований як поховання представників вищої скіфської знаті, а аналогічні золоті конуси з отворами у дні були знайдені в похованнях скіфських царських осіб у Північному Причорномор'ї.

Якщо скіфські бані в межах самої Скіфії й не зафіксовані (що, скоріш за все, є наслідком природного фактору — швидких процесів роз-

кладання органічних матеріалів у степовій і лісостеповій зонах Північного Причорномор'я, на відміну від Центрального Кавказу та Алтаю), то в іншій важливій царині використання насіння конопель саме для обкурювання має безліч археологічних підтверджень завдяки знахідкам відповідних артефактів. Йдеться про доволі поширений тип посудин — курильниці (посудини, призначені для повільного тління ароматичних речовин). Такі посудини найчастіше знаходять у ході досліджень курганів (див., напр.: Андрух, Сунічук, 1987; Синика, Меньшикова, Тельнов 2014; Кетрару, Синика, Разумов, Тельнов 2014 тощо). Слід також зазначити, що такі курильниці часто прикрашали: іноді на них трапляються орнамент у вигляді ідеограм, календарних циклів, що зазвичай наносилися на предмети ритуального характеру. Нагадаємо, що маємо також абсолютне підтвердження використання подібних посудин саме для обкурювання сумішшю на основі конопель (див. вище). Утім, знахідки курильниць, хоч і доволі часті саме в похованнях, достатньо часто трапляються і на поселенських пам'ятках. Що засвідчує і їхнє використання не лише з ритуальною метою під час поховань, але й у побуті.

У науковій археологічній літературі питання вживання скіфами наркотичних засобів підіймали неодноразово. Дослідники по-різному інтерпретували основний зміст вживання конопель: для розваги (К. Бер, Б. Нібур, А. Гудшмід), поєднання ритуального куріння та парової бані (К. Нойманн, Г. Роулінсон), ритуальне очищення тіла в поєднанні з паровою банею та курінням (Е. Мінз), шаманський ритуал (К. Мейлі, Г. Бонград-Левін, Е. Грантовський, І. Шауб) (огляд див.: Полидович 2007, с. 45). Цікавою є інтерпретація Ю. Б. Полідовича. Дослідник пов'язує традицію використання «конопляної бані» з похованням скіфського царя, оскільки Геродот описує подібний обряд очищення в бані саме після похорон. Для багатьох народів, у тому числі й скіфів, смерть правлячої особи була великою трагедією і могла супроводжуватися масовим психозом і для того щоб вийти з цього стану та повернутися до нормального життя необхідні були психосоматичні засоби. Отже, Ю. Б. Полідович вважає, що скіфський обряд очищення передбачав необхідні дії, що були направлені на психічне й фізичне очищення та відновлення учасників поховального обряду (Полидович 2007, с. 51—53).

Таким чином, крім вище згаданого факту використання конопель для потреб ткацтва, писемні й археологічні джерела (поєднання знахідок курильниць з рештками ботанічного вмісту в них) свідчать про використання конопель принаймні у двох сферах діяльності скіфів: як засобів гігієни, а також для обкурювання: як частини поховального ритуалу, так і в побутових умовах.

Тут варто зауважити також, що скіфам були відомі й певні навички з медицини¹. Так, на рельєфному декорі вази з кургану Куль-Оба присутні дві сцени лікування: перев'язування рани тканиною та лікування зуба (Galanina, Grach 1986, fig. 185—186). Ще цікавішою є нещодавно проведена експертиза артефактів з курганів поблизу с. Первوماївка (Мельник 2018). На думку колективу авторів, в курганах виявлено набори інструментів, які могли використовувати для хірургічного втручання при лікуванні людей і догляді за тваринами (Фіалко, Хомчик, Бут 2018).

Отже, можна припустити, що скіфам були відомі різні методи лікування, у тому числі й пов'язані з купіруванням болі у ході лікування. Зазвичай, такі маніпуляції мають супроводжуватися певною анестезією. Тут залишається лише здогадуватися, які саме препарати могли використовувати скіфи з цією метою, але видається цілком логічним припущення, що роль таких знеболювальних могли виконувати суміші природного походження з трав'янистої рослинності. Адже сировина була цілком доступною, завжди «під руками», а використання конопель для обкурювань є доведеним фактом. Цілком імовірним вважаємо також і те, що емпіричним шляхом скіфи достатньо швидко встановили, що коноплі давали також і певний ефект розслаблення всього тіла.

Подяки. Щиро вдячний К. Ю. Пеляшенку за консультації й надану інформацію.

1. Медицина у скіфів була предметом дослідження ще в середині ХХ ст. (Думка 1960).

ЛІТЕРАТУРА

- Андрух, С. И., Суничук, Е. Ф. 1987. Захоронения зажиточных скифов в Низовьях Дуная. В: Самойлова, Т. Л. (ред.). *Новые исследования по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 38-46.
- Думка, М. С. 1960. *Про медицину у скіфів*. Київ: Держмедвидав УРСР.
- Геродот. 1993. *Історії в дев'яти книгах*. Білецький, А. (переклад, примітки). Київ: Наукова думка.
- Горбаненко, С. А. 2016. Земледелие. В: Кравченко, Э. А., Горбаненко, С. А., Горобец, Л. В., Кройтор, Р. В., Разумов, С. Н., Сергеева, М. С., Янищ, Е. Ю. *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины (по материалам исследований поселений Уч-Баи и Сахарная Головка)*. Киев: ИА НАН Украины, с. 175-190.
- Гудкова, А. В., Фокеев, М. М. 1982. Поселение и могильник римского времени Молога II. В: Гудкова, А. В. (ред.). *Памятники римского и средневекового времени в Северо-западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 55-113.
- Гудкова, А. В., Фокеев, М. М. 1984. Поселения первой половины I тыс. н. э. на степной речке Дракуля (плавни Дуная). В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Северное Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 65-73.
- Ільчишин, В. 2015. Дослідження могильника та поселення висоцької культури на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 126-129.
- Кетрару, Н. А., Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2014. *Дубоссарские курганы*. Тирасполь: Stratum plus. Археологические памятники Приднестровья, 2.
- Кишлярук, В. М. 2010. Влияние природных условий на погребальный обряд варварского населения Нижнего Приднестровья (III—II вв. до н. э.). *Краткие сообщения ИА РАН*, 224, с. 266-284.
- Коваль, В. Ю. 2001. Ростиславльское городище раннего железного века. *Тверской археологический сборник*, 4, т. 2, с. 52-60.
- Ковпаненко, Г. Т. 1967. Раскопки Трахтемировского городища. *Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг.*, I, с. 103-105.
- Ковпаненко, Г. Т. 1968. Раскопки Трахтемировского городища. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, II, с. 108-111.
- Ковпаненко, Г. Т. 1971. Новые раскопки Трахтемировского городища. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, III, с. 138-140.
- Ковпаненко, Г. Т., Янушевич, З. В. 1975. Отпечатки злаков на керамике из Трахтемировского городища. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 147-152.
- Кравченко, Е. А. 2011. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ; Луцьк: ІА НАНУ.
- Лебедева, Е. Ю. 2005. Культурные растения Ростиславля: археоботанические материалы из дьяковского городища и древнерусского города. В: Черных, Е. Н., Завьялов, В. И. (ред.). *Археология и естественнонаучные методы*. Москва: ИА РАН, с. 159-180.
- Лебедева, Е. Ю. 2009. Продолжение археоботанических исследований на Ростиславльском городище дьяковской культуры. *Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов*, 1, с. 245-255.
- Мельник, О. П. Заключення щодо обстеження музейних предметів із зібрання Національного музею історії України, що зберігаються у секторі «Археологія доби раннього заліза». Додаток. В: Фіалко, О. С., Хомчик, М. А., Бут, Ю. П. 2018. Медичні інструменти із скіфських курганів Херсонщини. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 121.
- Орлик, О., Тупчієнко, М. 2019. Розвідки на Кіровоградщині. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 128-130.
- Парцингер, Г. 2002. Германский археологический институт: задачи и перспективы археологического изучения Евразии. *Российская археология*, 3, с. 59-78.
- Пашкевич, Г. А. 1991. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.*: Каталог I. Киев: Препринт.
- Полидович, Ю. Б. 2007. Скифский обряд очищения. *Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе*, I, с. 44-57.
- Руденко, С. И. 1953. *Культура населения горного Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Руденко, С. И. 1960. *Культура населения центральной Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Синика, В. С., Меньшикова, В. А., Тельнов, Н. П. 2014. Лепные курительницы из памятников Северного Причерноморья IV—I вв. до н. э. *Stratum plus*, 3: «Война и мир» на берегах Понта Эвксинского, с. 65-101.
- Супруненко, О. Б. 2014. Культурні і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле

2-ї бригади». *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*, с. 65-82.

Фіалко, О. Є., Хомчик, М. А., Бут, Ю. П. 2018. Медичні інструменти із скифських курганів Херсонщини. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 109-121.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, И. Б. 2011. Охранные исследования поселения скифского времени у с. Новоселовка. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 376-377.

Шрамко, И. Б., Пеляшенко, К. Ю., Задников, С. А. 2012. Охранные раскопки поселения скифского времени у с. Новоселовка. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 446-447.

Яровой, Е. В., Четвериков, И. А., Субботин, А. В. 1977а. Новый курганный могильник скифской культуры в Нижнем Поднестровье. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. Одесса: б. и., с. 251-255.

Яровой, Е. В., Четвериков, И. А., Субботин, А. В. 1997b. Погребальный обряд курганного могильника у с. Глиное (по данным раскопок 1995—1997 гг.). В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Тирасполь: б. и., с. 14-19.

Яровой, Е. В., Четвериков, И. А. 2000. К вопросу о культурной принадлежности памятников Тираспольской группы (в свете исследований могильника у с. Глиное). В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья*. Тирасполь: б. и., с. 3-28.

Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular new discoveries from the Caucasus set the stage for a dramatic hilltop ritual. *Archaeology*, July—August, p. 26-32.

Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art*. Leningrad: Aurora.

REFERENCES

Andrukh, S. I., Sunichuk, E. F. 1987. Zakhroneniia zashchitnykh skifov v Nizoviakh Dunaia. V: Samoilova, T. L. (ed.). *Novye issledovaniia po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 38-46.

Dumka, M. S. 1960. *Pro medytsynu u skifiv*. Kyiv: Derzhmedvydav URSR.

Herodot. 1993. *Istorii v dev'iaty knyhakh*. Biletskyi, A. (pereklad, prymitky). Kyiv: Naukova dumka.

Gorbanenko, S. A. 2016. Zemledelie. V: Kravchenko, E. A., Gorbanenko, S. A., Gorobets, L. V., Kroitor, R. V., Razumov, S. N., Sergeeva, M. S., Ianish, E. Iu. *Ot bronzy k zhelezu: khoziaistvo zhitelei Inkermanskoi doliny (po materialam issledovaniu poselenii Uch-Bash i Sakharnaia Golovka)*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 175-190.

Gudkova, A. V., Fokeev, M. M. 1982. Poselenie i mogilnik rimskogo vremeni Mologa II. V: Gudkova, A. V. (ed.). *Pamiatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v Severo-zapadnom Prichernomorie*. Kiev: Naukova dumka, s. 55-113.

Gudkova, A. V., Fokeev, M. M. 1984. Poseleniia pervoi poloviny I tys. n. e. na stepnoi rechke Drakulia (plavni Dunaia). V: Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Severnoe Prichernomorie*. Kiev: Naukova dumka, s. 65-73.

Ichyshyn, V. 2015. Doslidzhennia mohylnyka ta poseleniia vysotskoi kultury na Lvivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 126-129.

Ketraru, N. A., Sinika, V. S., Razumov, S. N. Telnov, N. P. 2014. *Dubossarskie kurgany*. Tiraspol: Stratum plus. Arkheologicheskie pamiatniki Pridnestrovia, 2.

Kishliaruk, V. M. 2010. Vliianie prirodnykh uslovii na pogrebalny obriad varvarskogo naseleniia Nizhnego Prid-

nestrovia (III—II vv. do n. e.). *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 224, s. 266-284.

Koval, V. Iu. 2001. Rostislavskoe gorodishche rannego zheleznoogo veka. *Tverskoi arkheologicheskii sbornik*, 4, t. 2, s. 52-60.

Kovpanenko, G. T. 1967. Raskopki Trakhtemirovskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1965—1966 gg.*, I, s. 103-105.

Kovpanenko, G. T. 1968. Raskopki Trakhtemirovskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, II, s. 108-111.

Kovpanenko, G. T. 1971. Novye raskopki Trakhtemirovskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.*, III, s. 138-140.

Kovpanenko, G. T., Ianushevich, Z. V. 1975. Otpechatki zlakov na keramike iz Trakhtemirovskogo gorodishcha. V: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskii mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 147-152.

Kravchenko, E. A. 2011. *Kyzyl-kobynska kultura u Zakhidnomu Krymu*. Kyiv; Lutsk: IA NANU.

Lebedeva, E. Iu. 2005. Kulturnye rasteniia Rostislavlia: arkheobotanicheskie materialy iz diakovskogo gorodishcha i drevnerusskogo goroda. V: Chernykh, E. N., Zavalov, V. I. (ed.). *Arkheologiia i estestvennonauchnye metody*. Moskva: IA RAN, s. 159-180.

Lebedeva, E. Iu. 2009. Prodolzhenie arkheobotanicheskikh issledovaniu na Rostislavskom gorodishche diakovskoi kultury. *Analitycheskie issledovaniia laboratorii estestvennonauchnykh metodov*, 1, s. 245-255.

Melnyk, O. P. Zakliuchennia shchodo obstezhennia muzeynykh predmetiv iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, shcho zberihaiutsia u sektori «Arkheolohiia doby rannoho zaliza». Dodatok. V: Fialko, O. Ye., Khomchuk, M. A., But, Yu. P. 2018. Medychni instrumenty iz skifskyykh kurhaniv Khersonshchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 121.

Orlyk, O., Tupchiienko, M. 2019. Rozvidky na Kirovohradshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 128-130.

Partinger, G. 2002. Germanskii arkheologicheskii institut: zadachi i perspektivy arkheologicheskogo izucheniia Evrazii. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 59-78.

Pashkevich, G. A. 1991. *Paleobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy: Pamiatniki I tys. do n. e. — II tys. n. e.*: Katalog I. Kiev: Preprint.

Polidovich, Iu. B. 2007. Skifskii obriad ochishcheniia. *Mirovozzrenie naseleniia Iuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii v istoricheskoi retrospektive*, I, s. 44-57.

Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniia gornogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Rudenko, S. I. 1960. *Kultura naseleniia tsentralnogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Sinika, V. S., Menshikova, V. A., Telnov, N. P. 2014. Lepnye kurilnitsy iz pamiatnikov Severnogo Prichernomoria IV—I vv. do n. e. *Stratum plus*, 3, s. 65-101.

Suprunenko, O. B. 2014. Kultovi i pokhvalni ob'ekty na piznoskifskomu poseleni u ur. «Pole 2-i bryhady». *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2013*, s. 65-82.

Fialko, O. Ye., Khomchuk, M. A., But, Yu. P. 2018. Medychni instrumenty iz skifskyykh kurhaniv Khersonshchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 109-121.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, I. B. 2011. Okhrannnye issledovaniia poseleniia skifskogo vremeni u s. Новоселовка. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, s. 376-377.

Shramko, I. B., Peliashenko, K. Iu., Zadnikov, S. A. 2012. Okhrannnye raskopki poseleniia skifskogo vremeni u s. Новоселовка. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 446-447.

Iarovoi, E. V., Chetverikov, I. A., Subbotin, A. V. 1977a. Novyi kurgannyi mogilnik skifskoi kultury v Nizhnem Podnestrone. V: Okhotnikov, S. B. (ed.). *Nikonii i antichnyi mir Severnogo Prichernomoria*. Odessa: б. и., с. 251-255.

Iarovoi, E. V., Chetverikov, I. A., Subbotin, A. V. 1997b. Pogrebalny obriad kurgannogo mogilnika u s. Glineo (po dannym raskopok 1995—1997 gg.). V: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimov-*

lianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.). Tiraspol: b. i., s. 14-19.

Iarovoi, E. V., Chetverikov, I. A. 2000. K voprosu o kulturnoi prinadlezhnosti pamiatnikov Tiraspol'skoi grupy (v svete issledovaniï mogilnika u s. Glinoe). V: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i drevnie kultury Podnestrovia*. Tiraspol: b. i., s. 3-28.

Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular new discoveries from the Caucasus set the stage for a dramatic hilltop ritual. *Archaeology*, July—August, p. 26-32.

Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art*. Leningrad: Aurora.

S. A. Gorbanenko

THE USE OF CANNABIS IN THE EARLY IRON AGE

In the article data on cannabis findings in the early Scythian sites are collected and ordered. Currently, there are several mutually complementary sources for studying the use of cannabis by the Scythians. These are written sources (Herodotus), as well as artifacts (incense burners) and paleoethnobotanical materials (cannabis seeds findings (*Cannabis sativa* L)). In recent years, archaeologists have new data obtained from chemical analyzes.

The findings of cannabis are few. Now we know only eight sites where they were found (fig. 1). Written sources

indicate the use of hemp for making clothes. The finds of spindle-whorls as well as still single prints of fabrics on clay products confirm the existence of weaving (fig. 2). Hygienic use of cannabis is confirmed by written sources and casually by archeological ones. The use of cannabis for fumigation is confirmed by the findings of incense burners, as well as by chemical analyzes.

We believe that this does not exhaust the use of cannabis in the life of the Scythians. Archaeological and iconographic findings indicate a high level of medicine development including surgery among the Scythians. Taking this into account, we consider it possible to suggest that the Scythians also knew various methods of natural origin for the relief of pain. We do not exclude that they could also use cannabis for this purpose.

Keywords: Scythians, cannabis, textile, medicine.

Одержано 11.06.2019

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

GORBANENKO Serhiy, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine. ORCID: orcid.org/0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.